

ГОЛОВНІ ЕТАПИ РОЗБУДОВИ ДЕНДРОПАРКУ «ОЛЕКСАНДРІЯ» НАН УКРАЇНИ

Уперше з 1917 р. наведено достовірні дані щодо часу створення парку «Олександрія» в Білій Церкві. Проаналізовано стилістичні особливості, структуру та символіку паркових композицій. Установлено головні етапи розбудови парку.

Ключові слова: історія створення, парк, ландшафтні композиції, етапи розбудови.

Перші сади на території України створено ще за часів Київської Русі [3]. Однак з об'єктивних причин розвиток садівництва тут був призупинений на тривалий час.

Перші барокові сади та парки на українській землі виникли в XV–XVI ст. у маєтках заможних шляхетських родин у Підгірцях, Жовкві, Вишнівці, Печері, Кристинополі, Олеську, Збаражжі, Корсуні та інших містах. Для їх створення залучали переважно західноєвропейських садівників — італійців та французів [5]. На жаль, жоден із згаданих об'єктів не зберігся в початковому вигляді. Серед парків, які збереглися до нашого часу, чільне місце займають ті, які було створено дещо пізніше — в кінці XVIII – на початку XIX ст.: «Олександрія» в Білій Церкві, «Софіївка» в Умані, «Тростянець» у Чернігівській області. Вирішальним фактором для їхнього збереження та функціонування стало підпорядкування НАН України.

Дендропарк «Олександрія» є найстарішим з цих парків. Створений у кінці 90-х років XVIII ст. на землях графів Браницьких парк став класичним зразком романтичного пейзажного парку. По суті, це чи не єдиний не лише в Україні, а і в Західній Європі такий історичний парк з властивими пейзажному стилю ландшафтами, архітектурою, ідейно спрямованими композиціями, який вдалося

зберегти [1]. Однак досі багато питань щодо історичного минулого парку залишаються нез'ясованими. У вітчизняній та зарубіжній літературі [2, 4, 6, 7] здебільшого наведено лише опис архітектурних споруд, окремих ландшафтних композицій та характеристики рослинності. Передумови створення парку в Білій Церкві, фактичний час початку його будівництва, структура та стилістичні особливості, головні етапи розбудови до початку XXI ст. практично не вивчали. Такі дослідження проведено нами вперше.

У роботі використано історико-хронологічний та історико-науковий методи досліджень.

У період з 1561 по 1793 р. Біла Церква, як і вся Правобережна Україна, входила до складу Речі Посполитої. Білоцерківське староство було одним з наймогутніших у Східній Польщі, оскільки складалося зі 110 населених пунктів, розташованих на площі близько 500 тис. га. Білою Церквою за ці роки володіли знамениті княжі роди: Острозькі, Любомирські, Вишневецькі, Яблонські, Яблонівські та Мнішек.

1774 р. став для міста переломною датою. В цей час права на місто отримав коронний гетьман Ф.К. Браницький з роду Корчак. У 1781 р. гетьман одружився з О. Енгельгардт, камер-фрейліною Імператриці Катерини II та племінницею Великого князя Г. Потьомкіна-Таврійського. За Олександрією гетьман отримав пристойний посаг — 600 тис. крб.

сріблом. Удале поєднання власних маєтків та російського капіталу посилило економічну могутність Браницьких і за невеликий проміжок часу сприяло значному збільшенню їхніх прибутків. За даними польського дослідника Р. Афтаназі [7], лише від Білоцерківського староства граф отримував прибуток 750 тис. злотих на рік, а разом з маєтками в Лешно, Рокитно, Кодні, Любомлі, Лисянці та ін. — близько 2 млн злотих.

У Білій Церкві Браницькі побудували багато культурних та господарських споруд: торгові ряди, гімназію, церкви, костіоли, лікарню та ін. Однак гордістю Браницьких був чудовий парк площею 200 га, який отримав назву на честь господарки — «Олександрія».

Головним ініціатором створення парку була О. Браницька. Мешкаючи тривалий час у Санкт-Петербурзі при дворі Катерини II, вона на власні очі бачила будівництво та розквіт найвідоміших російських парків у Царському селі та Павлівську і забажала створити подібний парк у Білій Церкві. Чоловік не заперечував, адже невід'ємним елементом резиденції аристократа на той час був парк або сад. У резиденції, де палац і господарство були пов'язані з земним життям господаря, лише парк відображав її ідеальну, небесну складову. Парк був неначе окремим універсумом, світом у світі, душею кожної резиденції. В кожному конкретному випадку він репрезентував оригінальну ідею, запрошував відвідувача поринути у чудовий світ, створений садівником мовою символів на замовлення господарів. У другій половині XVIII ст. такими замовниками були саме жінки-аристократки: Ізабелла Чарторийська, Гелена Радзивіл, Ельжбета Любомирська, Олександра Браницька, Софія Потоцька, що дало підставу Герарду Цюлеку назвати цей період у розвитку садівництва «століттям жінок» [8].

Уважається, що первісний план парку на замовлення графині О.В. Браницької розробив французький садівник Мюффо, який займався висадкою дерев та впорядкуванням

клубам. Надалі роботами керували Домінік Ботані, Август Станге, Рінгер Чех, Бартецький, Вітт та ін. Був ще один садівник, який прожив у Браницьких майже все своє життя. Це — Август Єнс, австрієць за походженням, запрошений господарями з Берліна в 1815 р. На честь 50-річчя його роботи в парку у 1865 р. було встановлено пам'ятну колону, яка збереглася й донині.

У краєзнавчому музеї зберігається карта м. Біла Церква, на якій детально зображено парк. З цього плану видно, що на території парку були розташовані палац, комплекс павільйонів для проживання гостей, бальна зала, пейзажний парк, господарська частина, до якої відносилися будинок садівника, оранжерея, теплиці, розсадники, три фруктових сади (загальною площею понад 20 га) та звіринець.

Парк створено в романтичному стилі, який став надзвичайно популярним в Європі та Росії в середині—наприкінці XVIII ст. На той час його розглядали як різновид і вдосконалення сприйняття пейзажних парків. Романтизм пропагував створення ідеалістичних, сільських та героїчних композицій, штучних руїн тощо. Саме такі паркові влаштування О. Браницька бачила у Царськосільському (вежа «Руїна») і Павлівському (Молочний будиночок, Храм Дружби) парках. Подібні елементи були влаштовані в польському романтичному парку в Пулавах, який належав княгині Чорторийській, і в її парку «Аркадія» (вівтарі Любові, Дружби, Надії, Подяки та Спогадів).

При створенні парку «Олександрія» використано подібні елементи. Так, у центральній його частині на дамбі Східної балки влаштовано штучні руїни античної споруди. Білі колони будівлі чітко відбиваються на водній поверхні великого ставу. Руїни добре видно з протилежного берега р. Рось. Поряд з філософським призначенням ця архітектурна споруда виконує роль міцної греблі на нижньому ставку Східної балки. З-під будівлі з гуркотом виривається великий водоспад, над ним звисає дикий виноград.

На дамбі Центральної балки розташовано Китайський місток. Дах містка нагадує китайську пагоду. Всі деталі зовнішньої частини та платформи виконано довільно за мотивами китайської архітектури. Кінці наріжників, які виступають з-під покрівлі, оформлено різьбленими химерами-драконами. Біля містка встановлено дві бронзові скульптури китайця та китаянки, які гармонійно доповнюють задум романтичної композиції. Наявність вільного простору та води дає змогу бачити місток на значній відстані.

На підвищенні рельєфу місцевості на Великій галявині створено унікальну архітектурну споруду — амфітеатр «Луна». Будівля має вигляд давньогрецького амфітеатру — це напівциркулярна галерея, замкнута двома об'ємними приміщеннями, фасад якої нагадує відкриту колонаду з 14 колон іонічного ордеру. Перед колонадою розміщено партерну зону зі скульптурою Меркурія. Входи ризалітів оформлено декоративними портиками з барельєфним зображенням молодої жінки, яка, сидячи на стільці, гойдає на нозі дитину. Ефектний зовнішній вигляд поєднано з особливими акустичними властивостями. Слово, вимовлене пошепки в одному кінці, добре чути в іншому, тобто на відстані 34 м.

Неподалік від декоративного ставу влаштовано джерело «Рай», з якого господарі та гості парку втамовували спрагу.

До романтичних споруд парку «Олександрія» слід віднести також Голендерню, Будиночок з кори, Дзеркальний павільйон «Люстхауз», Могилу коня, острів Троянд, колону «Пелікан», острів Марії та ін.

Особливо добре риси романтизму в парку «Олександрія» відтворено при створенні споруд та спеціальних меморіальних композицій, присвячених близьким серцю господарки особам чи подіям. Такі меморіально-емблематичні риси ми спостерігаємо в композиціях, створених на честь Великого князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського.

У східній частині парку створено «Дружній сад». Потрапити до саду можна було

крізь залізну браму, на якій був напис французькою «До того, як увійти, спитай своє серце, чи вмієш ти цінувати дружбу». В глибині саду збудовано ротонду. Споруда має багато спільного з павільйоном «Пам'ятник батькам» у Павлівському парку роботи архітектора Ч. Камерона. Це напівкруглий павільйон у стилі розвиненого класицизму, з прорізаною в передній стіні великою аркою. Купол та арка оздоблені оригінальним декоративним ліпним орнаментом. У центрі павільйону знаходився мармуровий бюст Г.О. Потьомкіна з написом під ним «Полезен миром и войной, Екатеринин друг, благотворитель мой». Споруда домінує над пейзажем усієї східної частини парку. Деякі дослідники припускають, що ротонда була ядром меморіального комплексу, присвяченого князю Г.О. Потьомкіну, до якого також входило підземне святилище, де зберігався сосуд з його серцем. Досі триває дослідження версії про перепоховання праху Г.О. Потьомкіна в парку «Олександрія».

До меморіальних композицій «Олександрії» належить також «Шолом Багратіона». Петро Іванович Багратіон, князь, герой Вітчизняної війни 1812 р., був близьким другом сім'ї Браницьких. Він був одружений на Катерині Скавронській — унучатій племінниці князя Г. Потьомкіна, якій графиня Олександра Браницька доводилася рідною тіткою. П. Багратіон неодноразово гостював у Браницьких і одного разу подарував господарям свій військовий шолом. Загинув П. Багратіон у 1812 р. унаслідок тяжкого поранення під Бородіно. На згадку про цю видатну людину в «Олександрії» встановлено колону, яку прикрасив шолом Багратіона. Поруч над глибоким яром височів чудернацької форми пішохідний міст. Це місце було одним з улюблених і часто відвідувалося гостями парку.

Ще одним меморіальним комплексом були паркові композиції на честь Олександра І, який двічі відвідав Білу Церкву та резиденцію «Олександрію», — у вересні

1816 р. та у 1817 р. На тому місці, де імператор пив чай та спостерігав за ілюмінацією, після його смерті було встановлено бронзовий бюст на гранітному п'єдесталі з бронзовою дошкою, на якій вибито короткий зворушливий напис, обрамлений лавровим вінком «Воспоминание радости и печали».

У так званому Царському саду імператор Олександр I посадив модрину, а Микола I та його дружина Олександра Федорівна — сім американських лип та ясенів. Кожне дерево було огорожене чавунними ґратами, на яких встановлено мідні таблички із згадуванням хто і коли посадив дерево. Поблизу цих заповітних дерев споруджено альтанку з грабини згідно з планом, надісланим з Павлівська імператрицею Марією Федорівною.

Остання меморіальна композиція була створена на честь відомого полководця та адміністратора свого часу, графа, а згодом князя Михайла Семеновича Воронцова — зятя графині О.В. Браницької. Найбільш раннім присвяченим М.С. Воронцову елементом парку була статуя гладіатора, встановлена у період між 1819 та 1822 рр. Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. граф М.С. Воронцов командував облогою та штурмом фортеці Варна, за що був нагороджений золотою шпагою з діамантами з написом «За взятие Варны». Цю подію відображено в кількох меморіальних композиціях — саду «Варна» і Турецькому будиночку. Композицію саду «Варна» у вигляді острова розташовано поруч з Літнім палацом напроти Імператорського павільйону. Турецький будиночок прикрашено мармуровими плитами з написами на турецькій мові, які звеличували та уславлювали велич султана Махмуда Газі. Плити надіслав до резиденції Браницьких сам М.С. Воронцов після взяття Варни. Анологічні плити вмонтовано в Турецькій кімнаті в Павлівському палаці-музеї.

Аналіз стилістичних особливостей виявив, що парк «Олександрія» створено під впливом традицій російського садово-паркового мистецтва, яке найбільшого розвит-

ку досягло в композиціях Царськосільського та Павлівського парків. Основні композиції парку присвячені видатним російським особам (Катерині II, Г. Потьомкіну, Олександрю I, М.С. Воронцову, П.І. Багратіону) та мають меморіально-емблематичний характер. Усі композиції виконано в стилі, характерному для епохи романтизму.

Парк «Олександрія» є одним з небагатьох пейзажних парків України, в якому відображено різнопланові романтичні мотиви. Більшість історичних паркових композицій добре збереглися до нашого часу.

До середини XIX ст., за часів графині О. Браницької, парк «Олександрія» досяг найбільшого розквіту та великої слави. О. Браницька велику увагу приділяла також рослинності парку. На його території культивували велику кількість екзотичних дерев та кущів. Знаменитою була оранжерея маєтку, в якій вирощували багато видів кактусів, пальм та інших тропічних рослин. Крім цього, функціонували ананасова та інжирна оранжереї. Тут успішно вирощували екзотичні орхідеї, про що свідчать фотоматеріали.

По смерті О.В. Браницької (1838) закінчився перший етап розбудови парку «Олександрія». Білу Церкву та парк «Олександрія» успадкував її син, Владислав, а з 1853 р. — онук, Владислав Владиславович. З цього часу розпочався другий етап розвитку парку.

Утримання парків, особливо великих, завжди вимагає значних коштів. Після реформи 1861 р. роботи з благоустрою парку припинили, бо господарі, втративши дешеvu робочу силу, більше уваги приділяли одержанню прибутків від нього: влаштовано кілька риборозвідних ставів у долині Західної балки та протоці річки, яка утворювала острів Троянд; розширено площу під городи; в західній частині парку вирубано ділянки дубового лісу на продаж. Художній образ парку погіршився: занепала шляхова мережа. Протоки островів замулилися, самі острови з'єдналися з берегом. Павільйони (зокрема, Руїни)

руйнувалися, їх не відновлювали. Деякі декоративні павільйони (Люстхауз та ін.) перетворили на сараї.

Деякі роботи у парку проведено на початку ХХ ст.: закладено нову ялинову алею на Палієвій горі, поблизу висаджено півколом каштани. Проведено капітальний ремонт Аустерії. Після 1905 р. розбудова парку припиняється. З цього часу починається поступовий його занепад, особливо під час громадянської війни, іноземної інтервенції 1917–1921 рр. Другий етап розвитку парку фактично закінчився у 1917 р.

Третій етап — етап занепаду парку (1917–1946). Роботи з догляду за парковою рослинністю не проводили. Відмерли окремі екзоти та групи вікових дерев. Порідшали густі куртини й групи дерев на Великій галявині та в Діброві, а декоративні композиції, побудовані за принципом «ліс на лузі» (район комплексу павільйонів, сади Катерини II та Потьомкіна), навпаки, вкрилися густим самосівом, який знищив художній образ цих ділянок парку. Зруйновані архітектурні споруди заростали самосійними деревами клена, ясена і тополі. Нині вік таких дерев сягає 80–100 років.

У 1920 р. місцевої земельні органи передали парк у користування новоствореному Білоцерківському сільськогосподарському технікуму. «Олександрія» отримала нову назву — парк імені Раковського (болгарський революціонер, у 1927 р. виключений з партії більшовиків та розстріляний).

Виходячи з потреб відбудови господарства, в перші роки радянської влади «на цеглу» розбирали зруйновані та напівзруйновані споруди, вирубували дерева. Насадження парку використовували не з декоративною метою, а як джерело деревини.

Ще більшої руйнації парк зазнав після рішення Білоцерківського окружного виконавчого комітету в лютому 1928 р. про побудову на його території водогону для міста. На це рішення не вплинуло навіть роз'яснення наркомату освіти, якому належав парк, про неможливість розташування

промислових споруд у центрі парку «Олександрія». В результаті будівництва водогону в центральній частині парку було змінено зовнішній вигляд Турецького будиночка, в багатьох місцях зроблено просіки та прокладено труби на глибині 2 м. Під час доставки для водогону будівельних матеріалів пошкоджено Головну алею.

Щоб краще зрозуміти становище, в якому опинився наприкінці 1920-х років парк «Олександрія», доцільно звернутися до звіту про відрядження в Білу Церкву заступника завідувача соціалістичного музею М.Г. Філянського: «Парк Білоцерківський, що разом з садом III Інтернаціоналу (парк «Софіївка» в 1920–1940-х рр.) належить до найвидатніших парків УРСР. Він перебуває в стані повного хаосу й мерзості запустіння. Німці вивезли найголовніші складові декоративної скульптури, частина її валяється на дні ставків, вази й колони знівечено, розкидано по площі парку, останки будівель залишаються абсолютно без будь-якого ремонту. Деревя вирубуються на потреби агрошколи, стежки заросли бур'янами, ставки без догляду, фонтани й водоспади засмічено, забруднено. Є тенденції з боку місцевої адміністрації знести й ті будівлі, що їх можна ще реставрувати, між якими пам'ятники високої художньої вартості». Автор не помилився, бо наступними роками всі архітектурні споруди розібрано до фундаментів.

Таким чином, «Олександрія» — колишня перлина садово-паркового мистецтва, на яку приїжджали подивитися царі та вельможі, поети і філософи, митці, була зруйнована й пограбована, повільно гинула від безгосподарності. Ще більшої руйнації парк зазнав під час Великої Вітчизняної війни, бо на його території проходили бойові дії.

Лише у 1946 р. за розпорядженням Ради Міністрів СРСР парк «Олександрія» перший з усіх існуючих дендропарків передано Академії наук України для відновлення та організації на його території науководослідних баз інститутів біологічного профілю. Таке рішення прийнято з огляду на

велику науково-історичну та ботанічну цінність паркових насаджень.

Перед науковцями парку постали завдання відновити паркові насадження та зруйновані архітектурні споруди. Насамперед необхідно було зупинити руйнівні процеси, вивчити особливості архітектурно-композиційного влаштування території, стан насаджень та намітити першочергові кроки з відновлення і розвитку установи.

У 1953 р. постановою АН УРСР для здійснення науково-методичного керівництва над дендропарком закріплено провідну академічну установу — Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР.

У 1971 р. згідно з постановою Президії АН УРСР № 124-Б від 26 березня 1971 р., Білоцерківський заповідник «Олександрія» було перейменовано на Державний дендрологічний заповідник «Олександрія».

У 1983 р. Постановою Ради Міністрів УРСР № 311 від 22.07.1983 р. з метою збереження, вивчення і збагачення в штучних умовах різноманітних рослинних ресурсів для їх найефективнішого наукового, культурного і господарського використання створено Державний дендрологічний парк «Олександрія» АН УРСР. З 1987 р. дендропарк отримав статус юридичної особи.

У парку розпочато роботи з реставрації окремих архітектурних споруд та ландшафтних композицій парку. Під керівництвом архітектора Д.М. Криворучка відреставровано павільйон Ротонда, Руїни, колонаду «Луна», китайський місток та ін. При цьому, враховуючи особливості того періоду, не аналізували призначення цих споруд та ландшафтних ділянок. Більше того, на окремих територіях почали влаштовувати нові композиції в дусі соцреалізму: Північний вхід, альтанку в Східній частині парку. Поряд з історичними скульптурами встановлено нові за мотивами творів Лесі Українки: «Той, що в скелі сидить», «Потерчата» та ін.

Робота з реставрації архітектурних споруд та оптимізації декоративних компози-

цій триває. Починаючи з 2003 р., проведено реставрацію низки споруд: колони «Пелікан», Турецького будиночка, саду «Варна», острову Марії, острову Троянд, Могили коня. Тривають реставраційні роботи у танцювальному павільйоні, Дружньому і Царському садах та ін.

У 1996 р. дендропарк включено до складу природно-заповідного фонду України, а колекції рослин віднесено до Національного надбання України.

Систематичний склад деревних рослин у дендропарку станом на 2012 р. представлений 2 відділами, 4 класами, 39 порядками, 56 родинами, 134 родами, 579 видами, 10 різновидностями, 261 формою і 35 сортами, всього 885 колекційних одиниць.

За результатами досліджень, проведених у дендропарку «Олександрія», захищено 10 кандидатських дисертацій, підготовлено до друку та видано близько 500 наукових праць.

Колектив дендропарку працює над збереженням історичної зони. Водночас на вільних територіях проводиться робота зі створення нових колекційно-експозиційних ділянок.

1. Галкін С.І., Гурковська О.Л., Чернецький Є.А. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в білоцерківській резиденції графів Браницьких. — Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. — 96 с.

2. Дендрологічний парк «Олександрія» / М.М. Грисюк, І.Г. Дерій, М. М. Антонов. — К.: Видво АН УРСР, 1961. — 100 с.

3. Кохно М.А. Історія інтродукції деревних рослин в Україні (короткий нарис) / За ред. проф. С.І. Кузнецова. — К.: Фітосоціоцентр, 2007. — 67 с.

4. Макаренко П.І. Дендропарк «Олександрія» (путеводитель). — К.: Наук. думка, 1981. — 144 с.

5. Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України. — К.: Мистецтво, 2006. — 383 с.

6. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Tom II A. Dawne wojewodztwa: brzesko-litewskie, nowogrodzkie / Pod redakcją A.J. Baranowskiego. — Warszawa, 1986. — 580 s; Tom XI A. Dawne wojewodztwo kijowskie. Uzupełnienia do tomów I-XI / Pod redakcją Andrzeja J. Baranowskiego. — Warszawa, 1993. — 720 s.

7. *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 11. Wojewodztwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskiх — Wydawnictwo, 1997. — 808 s.

8. *Ciolek G.* Ogrody polskie: Przemiany treści i formy. — Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954. — 315 s.

Рекомендував до друку М.І. Шумик

С.І. Галкін

Государственный дендрологический парк «Александрия» НАН Украины, Украина, г. Белая Церковь

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СОЗДАНИЯ ДЕНДРОПАРКА «АЛЕКСАНДРИЯ» НАН УКРАИНЫ

Впервые с 1917 г. приведены достоверные данные о времени создания парка «Александрия» в Белой Церкви. Проанализированы стилистические осо-

бенности, структура и символика парковых композиций. Установлены основные этапы создания парка.

Ключевые слова: история создания, парк, ландшафтные композиции, этапы развития.

S.I. Galkin

State Dendrological Park *Olexandria*, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Bila Tserkva

THE MAIN STAGES OF CREATION OF DENDROLOGICAL PARK *OLEXANDRIA* OF THE NAS OF UKRAINE

For the first time since 1917 provides reliable data on the making of the park *Olexandria* in the Bila Tserkva. Stylistic features, the structure and symbolism of park compositions are analysed. The main stages of development of the park are determined.

Key words: history of the park, landscape compositions, stages of development.